

Анжеліка ФЕСЕНКО

**МОРСЬКИЙ МІНІСТР І. К. ГРИГОРОВИЧ –
СТАРШИЙ АРХІВІСТ МОРСЬКОГО АРХІВУ
В САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ**

**(за матеріалами Російського державного архіву
військово-морського флоту)**

Ім'я Івана Костянтиновича Григоровича нерозривно пов'язане з історією російського флоту, якому він віддав майже 50 років свого життя. Його діяльність “на благо Вітчизни” уже висвітлювалася в пострадянській історіографії. Проте роботу колишнього морського міністра Російської імперії на архівному полі практично не вивчено, та й взагалі вона мало кому відома. Наявна лише невелика стаття старшого наукового співробітника РФАВМФ В. Гудкіна-Васильєва, опублікована в журналі “Кортик” (№ 3, 2004).

Вивчення документів особового фонду І. К. Григоровича, що зберігаються в РФАВМФ, дає змогу заповнити цю прогалину.

Наказом по морському відомству № 14 від 13 березня 1917 р. члена Державної Ради адмірала Григоровича було звільнено зі служби “через розстроєне здоров'я з мундиром і пенсією”¹. Усі спроби щодо призначення останньої в 1917 р. залишилися безрезультатними.

У щоденнику Г. Князева 10 березня 1917 р. є такий запис: “Був з депутацією від архіву у колишнього Морського міністра. Ходили – начальник Михайло Никифорович Варфоломєєв і Сергій Михайлович Щегольов. На вигляд міністр був спокійним, він з деяким, ледь помітним хвилюванням слухав, що говорив йому начальник, і відразу, як тільки той дещо замовк, почав відповідати. Він говорив твердо і рівно, мабуть, уже трафаретною була для нього відповідь. Песики весь час крутилися навколо нас і один, кілька разів лизнув мені руку. Михайло Никифорович був такий зворушений, що не зміг утримати сліз і ледь не розплакався. Ми пішли через порожній величезний зал до виходу. На найвиднішому місці зіяла порожнечою величезна позолочена рама. Тут був на повний зріст портрет государя. Тепер його винесли і якось не вірилося цьому”².

Ніхто з учасників цієї зустрічі не сподівався, що в невдовзі їм доведеться працювати на архівній ниві, а їхніми колегами стануть колишні адмірали Олександр Іванович Русин і Костянтин Васильович Стеценко.

В автобіографії, що зберігається в особовому фонді І. Григоровича, написаній 4 березня 1920 р., старший архівіст Морського архіву вказав: “Коштів для життя, через анулювання невеликого капіталу в Державному банку, не маю. Пенсію не отримував. Живу маючи не-

велике утримання за посадою, а також завдяки продажі свого майна і малюванню”³. Щоб не померти з голоду разом із сім’єю, Івану Костянтиновичу довелося звернутися до свого старого ремесла, яким він захоплювався, малюючи олійною фарбою витончені мініатюри з кораблями і морськими пейзажами – живопису. Проте в 20-і роки ХХ ст. було не до пейзажів, і він зайнявся малюванням рекламної продукції – торгів та інших ласощів для вітрин і коробок кондитерського магазину на Невському проспекті.

Якраз у цей важкий час Іван Костянтинович продовжив працю над своїми мемуарами “Спогад колишнього морського міністра”, які він уперше почав писати в 1917 р., вимушено залишившись поза звичними справами.

Спогади, доповнення і доопрацювання яких І. Григорович, можливо, займався і в подальші роки, було написано до весни 1919 р. Вони писалися виключно по пам’яті, без звернення до документів, яких у нього під рукою не було, оскільки були вилучені після обшуку на службовій квартирі в Адміралтействі⁴.

Начальник Морської академії Микола Лаврентійович Кладо у відгуку, написаному про Григоровича, писав: “Без жодного сумніву ділова і розумна людина, на багато голів вища за всіх своїх попередників... багато знає такого, про що в документах не зазначено – знає справжні, а не уявні причини багатьох подій, розуміє дуже добре людей”..., але “нічого про це він не написав, побоюючись: як подивиться на це майбутній історик, бо невідомо, хто ним буде – комуніст чи монархіст... Йому не дорікне майбутній історик монархіст, але не дорікне і комуніст, бо він тужив за молодшим братом”⁵. Коли писалися ці рядки, Іван Костянтинович вже був архівістом з десятиденним стажем.

Його архівна діяльність розпочалася 1 червня 1919 р. У день першої річниці Декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи в країні І. Григорович став співробітником Петроградського відділення Головного управління Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) і з 23 червня увійшов до складу ради його військового науково-видавничого відділу. Як структурний підрозділ III секції ЄДАФ і Наркомату освіти, відділ претендував на те, щоб вважатися спадкоємцем колишнього Військово-історичного товариства, його ідей, наукових матеріалів і майна. У перспективі передбачалося зробити його військово-науковим центром, перетворити в Інститут або Академію військових наук, для чого були всі можливості. До роботи було залучено великі наукові сили – військові і цивільні професори, серед яких було багато відомих осіб. Поповнення новими членами здійснювалося за кандидатським списком, що вівся у відділі. До нього включалися особи, рекомендовані членами відділу і визнані гідними після прилюдного обговорення кандидатур на загальних зборах.

Від 15 липня 1919 р. Іван Костянтинович був вченим секретарем відділу. Потім, залишаючись членом його ради, він на посаді редактора очолив створену ним у серпні 8-у (військово-морську) секцію. Її було утворено за рахунок тимчасового скасування посади вченого секретаря, обов'язки якого прийняв на себе керівник відділу, колишній генерал-лейтенант, професор Олексій Костянтинович Байов.

До завдань секції належало дослідження питань підготовки Росії до Першої світової війни у військово-морському відношенні, і, зокрема, з'ясування взаємин і узгодженості дій флоту і сухопутних сил, а також впливу на підготовку населення до війни засобів друку і публічної демонстрації намірів. Секція остаточно сформувалася і розпочала роботу до початку вересня. Її співробітниками стали Микола Беклемішев, К. В. Стеценко і О. І. Русин, які взяли на себе дослідження матеріалів з підготовки Великої суднобудівної програми і переклад парламентського звіту про невдалу Месопотамську експедицію англійців⁶.

І. Григорович, крім керівництва розробкою тем, редагування робіт, що подавалися до друку, складав описи і огляди архівних фондів з історії флоту, перекладав листи іноземних торговельних фірм, заводів і різних товариств. Виконував також відповідальне доручення – вів коректуру російсько-англійського і англо-російського технічного словника К. К. Деліврона, рукопис якого відділ вирішив придбати у її власника.

У серпні 1919 р. Іван Костянтинович працював у щойно створених бібліотечній і бібліографічній секції, членом якої він був. Секція займалася пошуком і організацією доставляння книг і періодичних видань із установних і приватних бібліотек, їхньою інвентаризацією, систематизацією і каталогізацією.

За участю І. Григоровича було підготовлено бібліографії матеріалів з різних спеціальних питань, а за завданням секретаріату голови Реввоенради Л. Троцького, спільно з професорами О. Байовим і Миколою Петровичем Михневичем, складено бібліографічні покажчики ґрунтовних праць і довідкових видань з військових наук.

До створеної при відділі бібліотеки надходили подаровані книги від багатьох людей, зокрема від Л. Д. Троцького. Сам Іван Костянтинович передав сюди частину своїх книжкових зібрань.

У ті напівголодні осінньо-зимові місяці 1919 р. жити і працювати доводилося у неймовірно скрутних умовах. Петроград перебував у стані облоги. Вкрай були обмежені можливості пересування містом і утруднений зв'язок з його околицями, де мешкала частина співробітників. Працівників архіву постійно залучали до чергувань і громадських робіт. Їх турбували часті, переважно нічні, тривоги при відвідинах житла представниками виконавчої влади, ущільнення квартир, поява в них осіб, що підселялися. До того ж чи не всі співробітники відділу вважалися малонадійними, з погляду властей, належали до категорії “колишніх”.

У робочих приміщеннях не було електрики і опалення. З настанням холодів працювати доводилося у верхньому одязі, не знімаючи рукавичок. Іноді температура в кімнатах падала нижче нульової позначки. Замерзало чорнило, доводилося писати олівцями⁷.

Здоров'я І. Григоровича щодня погіршувалося, він часто неприємний, падав прямо на вулицях. Ось що писав Іван Костянтинович 2 грудня 1919 р. в черговій доповідній записці: “моє здоров'я останнім часом позбавляє мене можливості відвідувати відділ”, далі повідомляв, що у листопаді всі розпочаті секцією роботи продовжувалися, але виконувалися надзвичайно поволі через важкі матеріальні умови⁸.

Цього ж дня з Москви надійшла звістка про майбутню ліквідацію відділу. За розпорядженням начальника Головархіву Д. Б. Рязанова його співробітники переводилися з Петроградського відділення в різні архіви міста. Розпорядженням по Головархіву редактор військового науково-видавничого відділу І. К. Григорович, вчений секретар К. В. Стеценко і науковий співробітник О. І. Русин переводилися в 2-е відділення III секції ЄДАФ, тобто в Морський архів, на ті ж ставки⁹. З 1 січня 1920 р. усіх трьох зарахували до його штату – І. Григоровича і К. Стеценка старшими архівістами, О. Русина науковим співробітником¹⁰.

Про своє призначення І. Григорович довідався з листів начальника архіву О. Лебедева, від 28 і 30 січня 1920 р. Останній писав про те, що за дорученням керівника колегії Петроградського відділення Головархіву академіка С. Ф. Платонова на нього буде покладено завершення і подання в Головархів у Москві робіт, що виконувалися в керованій ним в 1919 р. військово-морській секції. Повідомляючи, що для цього в будівлі Сенату для роботи буде надано колишній кабінет професора О. Байова, Лебедев попереджав І. Григоровича, що “тепер в усій цій будівлі такий холод, що пробути в ній годину одна мука, а тому не можна знімати не тільки пальто. Але також калош, шапки, рукавичок і т. ін., так що перебування в ній, безумовно, спричинить застуду”, а розпочати роботу він може тоді, коли дозволить стан його здоров'я¹¹.

Колеги дуже цінували і поважали І. Григоровича. О. Лебедев спочатку запропонував колишньому морському міністрові через серйозну хворобу працювати вдома. Іван Костянтинович продовжив підготовку до друку п'ятого випуску “Матеріалів з історії Гангутської операції”, займався складанням іменного покажчика та покажчика назв суден до всіх випусків. Для роботи в квартирі йому було надіслано правила складання покажчиків і зразки карток¹².

Що стосується окладу, який І. Григорович отримував відповідно до скромної, але високої для архівіста тарифної ставки, то гроші доставляли йому додому службовці архіву, передавали через дочок, іноді посилали через начальника Морської академії А. Крилова, в квартирі

якого на Петроградській І. Григорович жив взимку 1920 р., або через член-кора Академії наук історика О. Є. Преснякова, котрий проживав в одному з ним будинку на вул. Надєждінській. З березня 1920 р. Іван Костянтинович отримував продовольчу картку горьківської Комісії поліпшення побуту учених.

28 червня 1920 р. до архіву надійшов лист Б. Б. Жерве про призначення його постійним співробітником Морської історичної комісії при Морській академії із “зарахуванням на пайок”. Наступного дня керівництво архіву повідомило комісію про те, що місцем основної служби громадянина І. К. Григоровича є Морський архів, де він перебуває на штатній посаді старшого архівіста, але пайка по ній не отримував. Поєднуючи цю посаду з роботою в Морській історичній комісії як експерт, Іван Костянтинович у червні 1920 р. був обраний викладачем курсу морської практики на Навігаційному відділенні перетвореного у Вищу школу водного транспорту колишнього кораблебудівного факультету Політехнічного інституту¹³.

Зберігся зворушливий лист, в якому 9 листопада 1920 р. від імені архівних колег І. Григоровича директор архіву О. Лебедєв писав йому: “Службовці архіву, які зібралися сьогодні, в день свого свята – св. Нестора Літописця, за чашкою чаю, просили мене передати Вам свій жаль, що були позбавлені можливості бачити Вас в своєму середовищі, і просять Вас прийняти шматок солодкого пирога, що додається, частини спільного пригощання, як свідчення глибокої до Вас пошани”¹⁴. То був суворий голодний час.

Отримуючи і виконуючи нові завдання, В. Григорович продовжував коректувати словник Деліврона, який вважав основою майбутнього повного технічного словника, та перекладав листи іноземних торговельних фірм, заводів, товариств, акціонерних компаній і різних осіб капітанові 1-го рангу Л. І. Семечкіну, який помер у 1889 р. Цікавлячись ходом цієї роботи, Лебедєв радив І. Григоровичу не перекладати їх повністю, якщо вони не становлять особливого інтересу, а обмежитися анотуванням і викладом змісту¹⁵.

Івану Костянтиновичу доручалися найвідповідальніші завдання, він складав описи і огляди архівних матеріалів з історії флоту і морського відомства у зібраннях і колекціях рукописного відділення Російської публічної бібліотеки. У посвідченні за підписом С. Платонова, виданому 23 грудня 1921 р., містилося прохання до керівництва і відповідальних працівників бібліотеки про сприяння І. Григоровичу у виконанні цієї роботи і наданні йому для ознайомлення і вивчення описів, алфавітів, каталогів і самих матеріалів, що надходили до бібліотеки¹⁶.

Це був останній етап його діяльності на архівному полі.

У жовтні 1921 р., у зв'язку зі скороченням штатів, І. Григоровича і велику групу співробітників архіву було звільнено і виключено

з платіжних відомостей. Проте його залишили на службі понадштатним науковим співробітником Петроградського відділення Головархіву, але без грошового утримання, тобто, таким, що числиться в усіх списках за винятком відомостей на платню. Повідомляючи його про це за дорученням академіка С. Платонова, що клопотався перед Москвою про вирішення цього питання в найбільш бажаному для нього вигляді. О. Лебедев 13 листопада 1921 р. писав: "...поспішаю висловити Вам свою щирю радість вважати Вас, як і раніше, науковим співробітником нашого відділення"¹⁷.

Усі ці роки Іван Костянтинович часто і довго хворів, двічі – заpalенням легенів. За спогадами архівних старожилів, які записав старший науковий співробітник В. Гудкін-Васильєв, І. Григорович у холод ходив у старих підшитих валянках, соромився свого дуже поношеного одягу. У лютому 1922 р. в одному з приватних листів з нагадуванням про обіцянку як-небудь прийти пообідати, він запрошувався до столу в найближчу суботу до половини п'ятого "як завжди абсолютно запросто, у валянках"¹⁸.

З 1922 р. почалися складні і тривалі клопоти про надання І. Григоровичу дозволу на виїзд для лікування за кордоном. Медичне обстеження не принесло спокою – пухлина головного мозку, необхідна складна операція по її видаленню з обов'язковою трепанацією черепа. У той час в Росії таку операцію за відсутності ліків зробити було неможливо. З великими труднощами дозвіл було, нарешті, отримано. За І. Григоровича клопоталися представники вищого командування Морськими силами країни¹⁹. Незадовго до від'їзду з Радянської Росії в листі від 29 травня 1924 р. Іван Костянтинович писав: "Ніяких злочинів я за всю свою службу імперії не здійснював, був завжди лояльним, і тим більше до радянського уряду. Ніяких зв'язків з білою гвардією не мав"²⁰.

Восени 1924 р. І. Григоровича прооперували, після чого він поселився в південному французькому містечку Ментоні департаменту Морські Альпи. Талант живописця допоміг йому вижити в еміграції. Тут, на березі Середземного моря Івану Костянтиновичеві стало в нагоді його уміння малювати. Це забезпечило йому єдиний засіб існування. Останній морський міністр царської Росії, російський адмірал І. К. Григорович у Франції жив тим, що продавав свої картини, переважно морські пейзажі, щоб якось звести кінці з кінцями. Проте від запропонованого пенсійного забезпечення від французького уряду він, як російський офіцер, що вірно служив своїй Вітчизні, відмовився. Колишній міністр писав картини на набережній Ментона, будучи незаслужено забутий на батьківщині.

З березня 1930 р. у 77-річному віці І. Григорович раптово помер. Його прах поховали в цьому ж містечку на приватному цвинтарі "Тrаbiquet" на місці 1963, розрахованому за страховкою в 18000 доларів на сто років. Цю страховку заплатила якась неодружена Анні Джексон,

яка сама померла в червні того ж року і похована на тому ж цвинтарі. Відспівували І. Григоровича в невеликій православній церкві “Всех скорбящих радости” містечка Ментона 6 березня 1930 р.

На надгробку І. К. Григоровича був напис англійською мовою: “... Завжди люба, завжди дорога, о, Росіє, іноді згадує про нього, хто так багато думав про тебе...”²¹. Нині ця епітафія, але російською мовою, написана на надгробку у сімейному склепі сім’ї Григоровичів на Нікольському цвинтарі Олександрівської лаври в м. Санкт-Петербурзі. Іван Костянтинівич завжди хотів бути похованим саме на цьому кладовищі. На плані склепу, праворуч від могили дружини, він власноручно позначив місце для свого поховання і написав: “Тут прошу моїх дітей покласти мене”²².

26 липня 2005 р. триразовий залп роти почесної варті сповістив про те, що заповіт останнього морського міністра Російської імперії адмірала І. Григоровича виконано.

Отже, підтвердилася думка колишнього архівного товариша по службі І. Григоровича адмірала О. І. Русина, який, відкриваючи засідання правління Всезарубіжного об’єднання російських морських організацій і Комітету старшин кают-компанії морських офіцерів у Парижі, присвячене його пам’яті, в містечку Ментона, висловив упевненість у тому, що ім’я Івана Костянтинівича Григоровича в майбутньому посяде почесне місце серед видатних особистостей своєї доби.

¹ РДАВМФ, ф. 701, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

² *Князев Г. А.* Из записника российского интеллигента во время войны и революции (1914–1922). – СПб., 1991. – С. 135.

³ РДАВМФ, ф. Р-749, оп. 1, спр. 369, арк. 75.

⁴ Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 73, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 72, арк. 106–107.

⁶ *Гудкин-Васильев В. Н.* На архивном поле. Кортик. Флот. История. Люди // Кортик. – 2004. – № 3. – С. 47.

⁷ РДАВМФ, ф. 24, оп. 1, спр. 121, арк. 248.

⁸ Там само, арк. 249.

⁹ РДАВМФ, ф. Р-749, оп. 1, спр. 369, арк. 9.

¹⁰ Там само, ф. Р-749, оп. 1, спр. 340, арк. 2.

¹¹ Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 47, арк. 45, 45 зв.

¹² Там само, арк. 55.

¹³ Там само, арк. 51.

¹⁴ Там само, арк. 51.

¹⁵ Там само, арк. 52, 52 зв.

¹⁶ Там само, спр. 2, арк. 6.

¹⁷ Там само, арк. 54, 54 зв.

¹⁸ Там само, спр. 59, арк. 129.

¹⁹ Там само, спр. 42, арк. 111–112.

²⁰ РДАВМФ, ф. Р-5, оп. 1, спр. 556, арк. 34–35.

²¹ Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 106, арк. 1–3.

²² Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 69, арк. 20.

Анжеліка ФЕСЕНКО**Морський міністр І. К. Григорович –
старший архівіст морського архіву
в Санкт-Петербурзі**

На підставі архівних документів висвітлено завершальний період життя і діяльності останнього морського міністра Російської імперії адмірала Івана Костянтиновича Григоровича – від звільнення зі служби у березні 1917 р. до смерті у березні 1930 р. у Франції. Особливу увагу приділено плідній праці І. К. Григоровича у Петроградському відділенні Головного управління Єдиного державного архівного фонду.

Ключові слова: Іван Костянтинович Григорович; Морський архів; Єдиний державний архівний фонд (ЄДАФ).

УДК 929Григорович:[930.25:355.355](470.23-25)

Анжелика ФЕСЕНКО**Морской министр И. К. Григорович –
старший архивист морского архива
в Санкт-Петербурге**

На основании архивных документов освещен завершающий период жизни и деятельности последнего морского министра Российской империи адмирала Ивана Константиновича Григоровича – от увольнения со службы в марте в 1917 г. до смерти в марте 1930 г. во Франции. Особенное внимание уделено плодотворной работе И. К. Григоровича в Петроградском отделении Главного управления Единого государственного архивного фонда – Морском архиве.

Ключевые слова: Иван Константинович Григорович; Морской архив, Единый государственный архивный фонд (ЕГАФ).

УДК 929Григорович:[930.25:355.355](470.23-25)

Anzhelika FESENKO**Minister of Navy I. K. Hryhorovych –
the senior archivist of the Russian
State Naval Archive in St. Petersburg**

On the basis of the archival documents it is reflected the concluding period of a life and activity of last navy minister of the Russian Empire admiral Ivan Konstantinovich Hryhorovych – from his discharge in March, 1917 to death in March, 1930 in France. The especial attention is paid to the fruitful work of I. K. Hryhorovych in the Department of the United State Archival Fund of the Petrograd Central Administrative Board.

Keywords: Ivan Konstantynovych Hryhorovych, the Naval Archive, the United State Archival Fund (USAF).

UDK 929Григорович:[930.25:355.355](470.23-25)